

DERLEME | REVIEW

Mpower Politikası Sonrası Ergenlerde Tütün ve Tütün Ürünleri Kullanımı: Sistemik Derleme

Tobacco and Tobacco Products Use in Adolescents After Mpower Policy: A Systematic Review

Aysun Yeşiltaş ¹

1. Necmettin Erbakan Üniversitesi Sağlık Bilimleri Fakültesi Sağlık Yönetimi Bölümü, Konya, Türkiye

ABSTRACT

Tobacco control policy (MPOWER), was introduced in 2008, came into force in Turkey. In this study, it was aimed to systematically analyze the studies conducted between 2008-2019 on the use of tobacco and tobacco products in adolescents after the application. The study was conducted by searching the Google Scholar, National Thesis Center, and ULAKBİM databases according to the literature review criteria, and 17 articles were included in the study and examined. The tobacco product trial age was between 10-15 years old, and using tobacco products increased the use of other addictive substances. As the reasons for using tobacco products, the first place is the effect of friends, wannabe, curiosity, having fun and getting rid of boredom. As a result, it can be stated that MPOWER policies are generally effective, but they do not have a sufficient effect on tobacco products at the age of starting. It can be offered as a proposal to prepare the trainings on the use of tobacco products by taking adolescents to the center and to control the effects of the training.

Keywords: Tobacco, adolescents, systematic review

ÖZ

Türkiye'de 2008 yılında yürürlüğe giren tütün kontrol politikaları (MPOWER) uygulanmaya başlanmıştır. Bu çalışmada uygulama sonrasında ergenlerde tütün ve tütün ürünleri kullanımına yönelik 2008-2019 yılları arasında yapılmış olan çalışmaların sistemik olarak incelenmesi amaçlanmıştır. Çalışmalar belirlenen alanyazın tarama kriterlerine göre Google Scholar, Ulusal Tez Merkezi, ve ULAKBİM veri tabanlarında taramalar yapılarak gerçekleştirilmiş olup, 17 makale çalışmaya dahil edilmiş ve incelenmiştir. Çalışmada tütün ürünü deneme yaşının 10-15 yaş aralığında olduğu, tütün ürünü kullanmanın diğer bağımlılık yapıcı maddelerin kullanımını artırdığı sonucuna ulaşılmıştır. Tütün ürünü kullanma nedenleri olarak ilk sıralarda arkadaş etkisi, özentisi, merak, eğlenmek, sıkıntıdan kurtulmak yer almaktadır. Sonuç olarak MPOWER politikalarının genel olarak etkili olduğu ancak özellikle tütün ürünlerine başlama yaşında yeterli düzeyde etki sağlayamadığı belirtilebilir. Tütün ürünü kullanımına ilişkin eğitimlerin ergenleri merkeze alarak hazırlanması ve eğitimlerin etkilerinin denetlenmesi öneri olarak sunulabilir.

Anahtar kelimeler: Tütün, ergen, sistemik derleme

GİRİŞ

Tütünden üretilen ve “tüttürme, emme, çiğneme ya da buruna çekerek kullanılmak üzere üretilmiş, hammadde olarak tamamen ya da kısmen tütün yaprağından imal edilmiş maddeler” tütün ürünü olarak tanımlanmaktadır. Dünyanın değişik yerlerinde kullanılan başlıca tütün ürünleri sigara, nargile, pipo, puro, bidi, snuf, snus, kreteks, guthka, sarma tütün, çiğneme tütünüdür (1). Tütün ürünleri, dünyada olduğu gibi ülkemizde de en yaygın kullanılan bağımlılık yapıcı maddelerdir. Aynı zamanda tütün kullanımı önlenabilir hastalık ve ölüm sebepleri arasında ilk sırada yer almaktadır. Tütün kullanımı, Dünya Sağlık Örgütü tarafından, dünyanın şimdiye kadar karşılaştığı en tehlikeli halk sağlığı tehditlerinden biri olarak tanımlanmakta ve doğum öncesi dönemden başlayarak, insan yaşamının bütün evrelerinde ölüme kadar götüren pek çok sağlık sorununa yol açmaktadır (2). Dolayısıyla Türkiye’de tütün tüketimine yönelik politikalar geliştirilmektedir.

1984 yılı, Türkiye tütün sektörü için önemli bir dönüm noktasıdır. Bu yıla kadar tütün tarım ve ticareti ile tütün ürünlerinin üretim ve ticareti, TEKEL’in aracılığıyla uygulanan destekleme, teşvik ve ticaret politikaları sayesinde kamu kontrolü altında tutulmuştur. 1984 yılından sonra ise, tütün sektörü çok uluslu tütün endüstrisinin kontrolüne girmeye başlamıştır. Bu dönemde sigara ile ilgili reklam ve promosyonların yapılmasıyla sigara kullanımında %80'lere ulaşan artışlar gözlenmiştir (3;4). Bu artışlar neticesinde tütün tüketimini kontrol altına almak amacıyla 1996 yılında çıkarılan “Tütün Ürünlerinin Zararlarının Önlenmesi ve Kontrolü Hakkında Kanun” ile bazı kapalı alanlarda, toplu taşıma araçlarında tütün ürünlerinin kullanımı yasaklanmıştır. Ayrıca tütün ürünlerinin, on sekiz yaşını doldurmamış kişilerin doğrudan ulaşacağı şekilde satılmayacağı, yine 18 yaşını doldurmamış kişilere tütün ürünleri satılmayacağı, tütün ürünlerine yönelik tanıtıcı faaliyetlerin de yasaklandığı yine bu kanunla belirlenmiştir (5). Tütün kullanımındaki artış sadece Türkiye’de değil tüm dünyada sağlığı tehdit eden bir unsur olarak ortaya çıkmış, neticede tütün ürünlerinin dünya çapında sağlığa olan tehdidine ve tütün şirketleri tarafından gelişmekte olan ülkelerde pazar oluşturma stratejilerine karşı geliştirilen, dünyada tütün kontrolüne yönelik ilk uluslararası anlaşma olan “Tütün Kontrol Çerçeve Sözleşmesi”, 21 Mayıs 2003 tarihinde, Cenevre’de Dünya Sağlık Örgütü’nün 56. Dünya Sağlık Asamblesi’nde kabul edilmiştir. Bu sözleşme 25 Kasım 2004 tarihinde Türkiye Büyük Millet Meclisi’nce kabul edilerek, 30 Kasım 2004 tarih ve 25656 sayılı Resmi Gazete’de 5261 kanun numarası ile yayımlanarak Türkiye’de de yürürlüğe girmiştir (6).

Tütün salgını ile mücadeleyi yaygınlaştırmak için Dünya Sağlık Örgütü etkisi kanıtlanmış altı politikayı içeren MPOWER paketini geliştirmiştir. Bunlar, pasif sigara dumanı etkileniminden Koru; sigarayı bırakmak için Uygun yardım öner; tütün üzerindeki Vergiyi artır Tütün ürünlerinin reklam, tanıtım ve sponsorluğunu kısıtlama konusunda Var olan mevzuatı güçlendir; sigaranın zararları konusunda toplumu Eğit; tütün kullanımını ve koruyucu çalışmaları Takip et olarak sıralanabilir (7). MPOWER paketi ile politika yapımcılar, sağlıkçılar ve sivil toplum başta olmak üzere toplumun geri kalanı ile birlikte tütün kullanımından uzak bir dünya hayal edilmeye çalışılmaktadır. Daha da ötesi MPOWER paketi, tütünsüz yaşamı destekleyen yasal ve sosyo-ekonomik içerikleri ön plana çıkararak tütün kullanımının azaldığı bir dünya yaratmayı sağlayacak araçlar sunmaktadır. Temel amaç ise hiçbir çocuk veya yetişkinin sigara dumanına maruz kalmamasını sağlamaktır (8). Bu kapsamda, Ulusal Tütün Kontrolü Programı ve Eylem Planı, ülkemizde sigara tüketiminin kontrol altına alınarak

vatandaşların özellikle de gençlerin korunması amacıyla 2006 yılında Başbakanlık Genelgesi olarak yayınlanmıştır. 2006-2010 yıllarını kapsayan program, 10 temel hedefi amaçlanmıştır (9);

1. Tütün ve tütün ürünlerinin zararları konusunda halkın bilgilendirilmesi, eğitilmesi ve bilinçlendirilmesi,
2. Tüm tütün ürünlerinin kullanımının bırakılması,
3. Tütün ürünlerinin fiyatının ve vergilendirilmesinin artırılması,
4. Tütün dumanından pasif etkilenimin önlenmesi,
5. Tütün mamulleri ile ilgili her türlü reklam, promosyon ve sponsorluk faaliyetlerinin önlenmesi,
6. Ürün kontrolü ve içerikler hakkında tüketicinin bilgilendirilmesi,
7. Yasadışı ticaretle mücadele,
8. Onsekiz yaş altındaki bireylerin tütün ve tütün mamullerine satış ve dağıtım yolu ile ulaşılabilirliğinin engellenmesi,
9. Tütün üretiminin kontrolü, izlenmesi, değerlendirilmesi,
10. Ulusal tütün kontrol programının süreç ve çıktılarının izlenmesi, değerlendirmesi ve raporlanması.

2008 yılında ise 5727 sayılı "Tütün Mamullerinin Zararlarının Önlenmesine Dair Kanunda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun" ile kapalı alan olarak belirtilen alanlar daha da genişletilirken, ceza hükümlerinde de değişiklik yapılmıştır (10). Ayrıca sigaranın bırakılması yönünde danışmanlık hizmeti veren "Sigara Bırakma Danışma Hattı" (quitline) Sağlık Bakanlığı tarafından 2010 yılında kurulmuş olup, günde 24 saat hizmet vermektedir. Danışma Hattında 2014 verilerine göre her gün 6-7 bin dolayında başvuruya yanıt verilmekte ve sigaranın bırakılması konusunda danışmanlık yapılmaktadır (11).

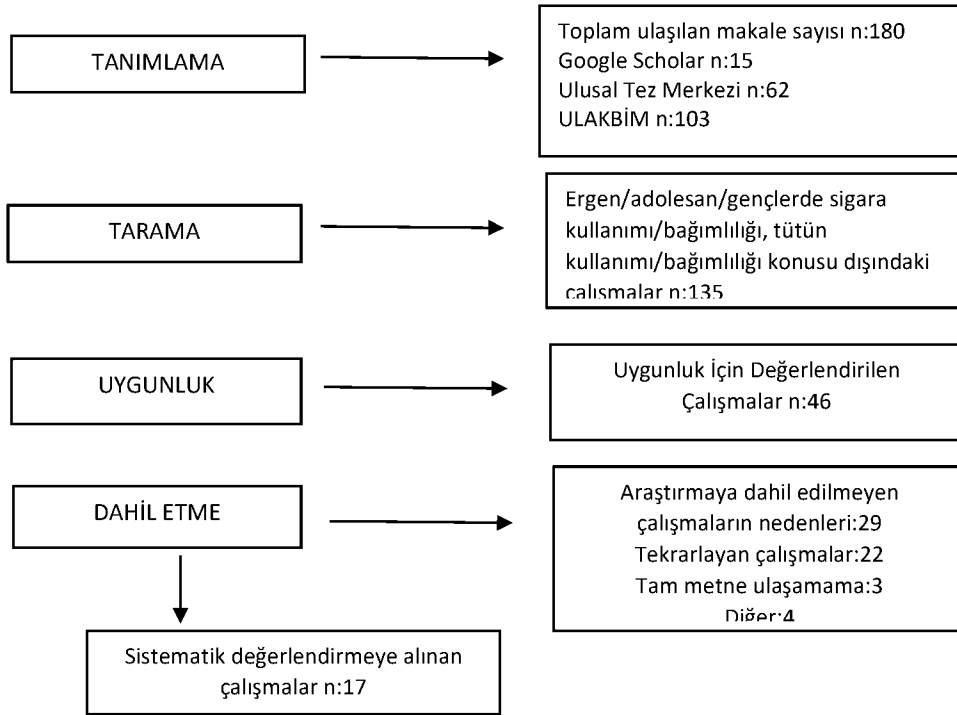
Tütün ve tütün ürünleri bağımlılık yapmanın yanı sıra insan sağlığını olumsuz yönde etkilemektedir. Özellikle bireylerin ergenlik döneminde tütün ürünleri kullanmaya başladığı literatür incelendiğinde görülmektedir. Dolayısıyla Türkiye'de tütün ve tütün ürünlerine yönelik yapılan tütün kontrol politikaları sonrasında ergenlerde tütün ürünleri kullanımının hangi düzeyde olduğu merak konusudur. Bu bağlamda araştırmada MPOWER politikalarının uygulamaya konmasıyla 2008-2019 yılları arasında ergenlerin tütün ve tütün ürünleri kullanma durumlarını inceleyen çalışmaların sistematik şekilde gözden geçirilmesi amaçlanmıştır. Gözden geçirilmek üzere 2008-2019 yılları arasında gerçekleştirilen çalışmaların seçilmesinin nedeni, MPOWER politikalarının 2008 yılında uygulanmaya başlanmasıdır. Araştırmanın amacı doğrultusunda, aşağıdaki sorulara yanıt aranmıştır:

1. Ergenlerde tütün ve tütün ürünleri kullanımının hangi düzeydedir?
2. Bu çalışmalarda araştırma modelleri nasıldır ve araştırma grupları nasıl belirlenmiştir?
3. Ergenlerde tütün ve tütün ürünleri kullanımına yönelik yapılan çalışmalarda kullanılan ölçme araçları nelerdir?
4. Bu çalışmalarda ergenlerde tütün ve ürünlerini kullanma nedenleri nelerdir?

YÖNTEM

Bu araştırma MPOWER politikaları sonrasında ergenlerin tütün ve tütün ürünlerini kullanma durumlarını belirlemek amacıyla sistematik derleme yöntemi ile hazırlanmıştır. Sistematik derleme, alanında uzman kişiler tarafından elde edilebilir en iyi araştırma kanıtını belirlemek için benzer yöntemler ile yapılmış çok sayıdaki araştırmanın yapılandırılmış ve kapsamlı bir sentezidir (12). Tüm ilgili çalışmalardan elde edilen bilgilerin birleştirilerek hazırlandığı sistematik derlemeler, bir incelemeye dahil edilen bireysel çalışmalardan elde edilenler bilgilerden daha kesin tahminler sağlayabilir (13).

Bir derlemenin “sistematik” olarak tanımlanabilmesi için derlemeye katılacak çalışmaların belirlenmesi, seçilmesi, verilerin çıkartılması ve sentezlenmesi süreçlerinin sistematik, şeffaf ve tekrarlanabilir olması gereklidir. Doğru şekilde hazırlanan sistematik derlemeler klinik uygulamaların kanıta dayalı tıp ışığında yönlendirilmesinde en güvenilir kanıtları sağlamaktadır (14). Bu çalışmada güvenilirliği sağlamak için araştırmacının dışında bir farklı araştırmacı tarafından makalelerin dahil edilme/edilmeme süreçleri kontrol edilmiş olup uyumsuz çıkan durumlar yeniden gözden geçirilmiştir.

Şekil 1. Sistematik tarama süreci

Dahil Etme ve Eleme Kriterleri

Sistematik derlemelerde araştırmacıların rapor yazmalarına yol göstermek amacıyla kullanılan PRISMA Bildirimi kontrol listesinden faydalanılmıştır. Bu kapsamda araştırma evreni; TÜBİTAK ULAKBİM, Google Scholar, Ulusal Tez Merkezi kapsamında yayınlanmış Türkçe ve İngilizce makaleler oluşturmuştur. 28 Ocak-10 Şubat 2020 tarihleri arasında “Tütün”, “Sigara”, “Sigara Bağımlılığı”, “Sigara Kullanımı”, “Tütün Kullanımı”, “Tütün Bağımlılığı”, “Ergen”, “Adolesan”, “Genç” anahtar kelimeleri çeşitli kombinasyonlarla bir araya getirilerek PRISMA

yöntemine göre Ulusal Tez Merkezi'nde 62; Google Scholar'da 15; Dergipark'ta 103 makaleye ulaşılmıştır.

Araştırmaya, 2008-2019 yılları arasında hakemli dergilerde yayınlanan çalışmalar dahil edilmiştir. Türkiye'de MPOWER politikalarının 2008 yılında uygulanmaya başlaması dolayısıyla 2008 yılı taramanın başlangıç yılı olarak kabul edilmiştir. Ayrıca kongre bildirileri, kurumsal raporlar ve araştırma makalesi olmayan çalışmalar, araştırmaya dahil edilmemiştir. Çalışmanın örnekleminin Türkiye'de yaşayan ergenlerden oluşması, yayın dilinin Türkçe veya İngilizce olması, orijinal araştırma makalesi olması, çalışmanın tam metnine ulaşılabilmesi eleme kriterlerini oluşturmaktadır. Yapılan taramada 180 makaleye ulaşılmıştır. Ön elemelerde ergen/adolesan/gençlerde sigara kullanımı/bağımlılığı, tütün kullanımı/bağımlılığı konusu dışındaki çalışmalar kapsam dışında bırakılmıştır. Bu aşama sonrasında 45 makaleye ulaşılmıştır. Bu aşamada ikinci bir elemeye tabi tutulan makalelerden 16 makale araştırmaya dahil edilmiştir.

BULGULAR

Sistematiik gözden geçirme için belirlenen dahil etme kriterlerine göre 17 çalışma; araştırmanın amacı, araştırma deseni ve çalışma grubu, veri toplama yöntemi ve yeri, veri toplama aracı, araştırma bulguları kriterlerine göre incelenmiştir. Çalışmalar yayın yılına göre değerlendirildiğinde 2013 ve 2017 yılları arasında 10 çalışma yayınlanmıştır.

Çalışmalar incelendiğinde 17 çalışmanın tamamının nicel olarak desenlendiği görülmektedir. Ayrıca Bilgiç'in (15) çalışması girişimsel tipte yapılmışken, Haspolat ve diğerlerinin (16) çalışması retrospektif tipte doküman analizi şeklinde hazırlanmıştır. Ünsal ve Sezgin'in (17) Erzurum'un sosyo-ekonomik düzeyi düşük bir bölgesinde bulunan ilköğretim okulunda eğitim gören 230 öğrencinin katılımıyla gerçekleştirdikleri çalışmada öğrencilerin bir kere de olsa sigara kullanma oranı %19.1; ilk sigara kullanma yaş ortalaması ise 10.34 olarak tespit edilmiştir. Öğrencilerin %25'i sürekli sigara kullanırken, ortalama 2.70 yıldır sigara kullandıkları görülmüştür. Yine öğrencilerin %15.9'u yanında sigara paketi taşımakta ve %72.7'si günde yarım paket (1-10 adet) sigara içtiğini ifade etmiştir.

Mersin merkezinde bulunan liselerde (hazırlık sınıfı, 9, 10 ve 11. sınıflar) eğitim gören 3304 öğrencinin katıldığı çalışmada, öğrencilerin %61.9'u en az 1 kez sigara kullandığını; %12.9'unun halen sigara kullandığını ve %54.6'sının 6 aydan uzun süredir sigara kullandığını sonucuna ulaşılmıştır (18). 2006-2007 eğitim ve öğretim yılında Edirne şehir merkezindeki tüm lise öğrencilerinin sağlık açısından riskli davranışlarının belirlendiği çalışmaya 5301 öğrenci katılmıştır. Bu çalışmaya göre öğrencilerin %29.3'ünün sigara kullandığını; %7.7'sinin son bir ay okulda sigara kullandığını; halen sigara kullananların %58.2'sinin son bir yılda sigarayı bırakmayı denediği tespit edilmiştir (19). Samsun il merkezinde yer alan 10 lisede eğitim gören 951 öğrencinin katıldığı çalışmada öğrencilerin %30.3'ü yaşamı boyunca en az bir sigara içtiğini belirtmiştir. Kız öğrencilerde sigara içmeme oranı %75.2 iken erkek öğrencilerde sigara içmeme oranı %64,4'tür. Öğrencilerin sınıfları ilerledikçe yaşamı boyunca en az bir tane sigara içme ve son bir ayda her gün sigara içme oranları istatistiksel olarak anlamlı bir biçimde artmaktadır (20).

Tablo 1. Türkiye’de ergenlerin tütün ürünleri kullanma durumuna yönelik bulgular

Yazar/Yıl	Araştırmanın Amacı	Çalışmanın Tipi, Örneklemi, Veri Toplama Yöntemi	Tütün ve Tütün Ürünleri Kullanma Durumu
Ünsal ve Sezgin (2008) Erzurum	Erzurum’un sosyo-ekonomik düzeyi düşük bir bölgesinde bulunan ilköğretim okulu öğrencilerinin sigara kullanma durumlarını belirlemek	Nicel ve tanımlayıcı tipte 230 öğrenci (101 kadın, 129 erkek) Anket uygulaması	Bir kere de olsa sigara kullanma (%19.1) İlk sigara kullanma yaş ortalaması: 10.34±2.35 Sürekli sigara kullanma (%25.0) Sigara kullanma süre ortalaması 2.70±1.95 yıl Sigara paketi taşıma (%15.9) Günde yarım paket (1-10 adet) sigara içme (%72.7)
Toros vd. (2009) Mersin	8-11. sınıftaki ergenlerde sosyo-demografik faktör, gözlük takma, öz kavram ve sigara alışkanlığı arasındaki ilişkileri saptamak	Nicel ve tanımlayıcı tipte 3304 öğrenci (1391 kadın, 1913 erkek) Anket uygulaması	En az 1 kez sigara kullanma (%61.9) Halen sigara kullanma (%12.9) 6 aydan uzun süre sigara içme (%54.6)
Palancı vd. (2009) Diyarbakır	Diyarbakır il merkezindeki ilköğretim okulları 6, 7, 8. sınıflar ile lise öğrencileri arasında madde kullanımı yaygınlığını ve etkileyen faktörleri incelemek	Nicel tipte 3000 öğrenci (1140 kadın, 1860 erkek) Anket uygulaması	Halen sigara kullanma (%14.8) En az 1 kez sigara kullanma (%23.6)
Eneçcan vd. (2011) Edirne	Lise öğrencilerinin sağlık açısından riskli davranışların sıklığını ve etkileyen faktörleri araştırmak	Nicel ve kesitsel tipte 5301 öğrenci (2670 kadın, 2631 erkek) Anket uygulaması	Yaşam boyu sigara kullanma durumu (%29.3) Son 1 ay okulda sigara kullanma (%7.7) Yaşam boyu sigara satın alma (%45.1) Halen sigara kullananların son bir yılda sigarayı bırakmayı deneme durumu (%58.2)
Arslan vd. (2012) Samsun	Liselerde öğrenim gören öğrencilerin sigara, alkol ve madde kullanım durumlarını belirlemek	Nicel ve kesitsel tipte 951 öğrenci (468 kadın, 483 erkek) Anket uygulaması	Kız öğrencilerde sigara içmeme oranı (%75.21) Erkek öğrencilerde sigara içmeme oranı (%64.39) Öğrencilerin sınıfları ilerledikçe yaşamı boyunca en az bir tane sigara içme ve son bir ayda her gün sigara içme oranları istatistiksel olarak anlamlı
Hızel Bülbul vd. (2013) Kırıkkale	İlköğretim ikinci kısım (6., 7., 8., sınıf) ve lise öğrencilerinde sigara ve/veya alkol kullanım sıklığı ve etkileyen faktörleri saptamak	Nicel ve kesitsel tipte 500 öğrenci (250 kadın, 250 erkek) Anket uygulaması	Sigara kullanma durumu (%6.2) (%19.4 kadın, %80.6 erkek) Sigara kullananların %61.3’ü 17 yaş ve üzeri
Bilgiç (2013) İzmir	Lise öğrencilerinin sigara kullanma davranışını değiştirmede akran eğitiminin etkinliğini değerlendirmek, öğrencilerinin sigara içme sıklığını ve etkileyen değişkenleri belirlemek	Nicel ve girişimsel tipte 338 öğrenci (194 kadın, 144 erkek) Anket uygulaması Akran eğitimi	İlk sigara deneme 13 yaş ve altı (%19.5) Tütün ürünü kullanma (%23.7) Sigara kullanma (%50.6) Nargile kullanma (%22.8) Sigara, nargile, puro/pipo, sarma tütün (%26.6) Günün ilk sigarasının içildiği zaman, Uyandıktan sonra ilk 30 dakika

Evren vd. (2014) İstanbul	İstanbul'da 10. Sınıf öğrencileri arasında yaşam boyu tutum, alkol ve madde kullanma yaygınlığını belirlemek	Nicel ve kesitsel tipte 4899 öğrenci (2333 kadın, 2566 erkek) Anket uygulaması	içerisinde (%37.8) Yaşam boyu en az bir kez deneme oranı en yüksek nargile kullanımı (%45.4) Yaşam boyu en az bir kez sigara deneme (%24.4) Tütün kullanımı diğer tüm maddelerin kullanım riskini artırmakta
Çavdar vd. (2015) İzmir	İzmir liselerinde okuyan gençlerin sağlıkla ilgili davranışlarının sıklığı ile cinsiyete ve sınıflara göre farklılıklarını saptamak	Nicel ve kesitsel tipte 1986 öğrenci (1039 kadın, 947 erkek) Anket uygulaması	Sigara deneme (%33,8) Son 30 günde en az bir kez sigara içme (%26.3) Nargile deneme (%36)
Sucaklı vd. (2015) K. Maraş	Yetiştirme yurdunda bulunan çocuk ve ergenlerde sigara, alkol ve madde kullanma alışkanlıklarını tespit etmek	Nicel ve tanımlayıcı tipte 76 öğrenci Anket uygulaması	Sigara deneme yaşı: 12 ± 2.4 Sigaranın kapalı yerlerde yasaklanmasının iyi olduğunu düşünme (%77.6) Sigaranın zararları ve içmemeniz yönünde kimden destek gördünüz sorusuna hiç kimseden destek görmediğini belirtme (%43.4) Sigaranın zararları konusunda eğitim almak isteme (%57.9) Günün ilk sigarasını uyandıktan sonraki ilk 5 dakika içme (%52.9)
Karataş vd. (2015) Bismil/ Diyarbakır	Lise öğrencilerinde riskli madde kullanma durumunu belirlemek	Nicel ve tanımlayıcı tipte 459 öğrenci (282 kadın, 177 erkek) Anket uygulaması	Sigara kullanma durumu (%13.4)
Fidancı vd. (2016) Ankara	Ergenlerin anksiyete ve duygu durumu üzerine etkili olan faktörlerden fiziksel aktivite ve sigara kullanım durumunu değerlendirmek	Nicel ve tanımlayıcı tipte 266 ergen (132 kadın, 134 erkek) Anket uygulaması	Sigara kullanma durumu (%36.1) Sigara içenlerin %46.9'u erkek Sigara içenlerin %5.1'i kadın
Haspolat vd (2016) Diyarbakır	Bölgedeki ergenlerin gereksinimlerini belirlemek, problemlerini saptayarak çözümlere odaklanmak ve bundan sonra planlanacak çalışmalara destek olmak	Nicel ve retrospektif tipte 244 ergen (124 kadın, 120 erkek) Doküman analizi	Sigara kullanma durumu (%32.4) (%25.8 kadın, %39.2 erkek) Sigaraya arkadaş ortamında alışma (%20.9) Aile ortamında sigarayla tanışma (%11.9) Tüm ergenler içinde, ailede sigara kullanım oranı (%70.9) Sigara kullananlarda takdir veya teşekkür alma oranı istatistiksel olarak anlamlı şekilde daha düşük Sigara kullananlarda intihar düşüncesi (%26.6), kullanmayanlara (%9.1) göre istatistiksel olarak anlamlı olarak daha fazla
Akkuş vd. (2017) Düzce	Öğrencilerin sigara ve alkol kullanma sıklığını ve bu maddeleri kullanmalarını etkileyen faktörleri belirlemek	Nicel ve kesitsel tipte 1997 öğrenci (825 kadın, 1172 erkek) Anket uygulaması	Sadece 1 kez sigara kullanma (%9.2) Haftada 1-5 kez (%5.7) Hemen her gün (%20.1)
Özlü vd.	Amasya ilinde liselerde	Nicel ve tarama	Sigara kullanma durumu (%21.72)

(2017) Amasya	öğrenim gören 14-18 yaş arası erkek öğrencilerin sigara içme alışkanlıklarını ve bu alışkanlığı etkileyen faktörleri incelenmek	tipte 267 öğrenci Anket uygulaması	2 yıldan az süredir sigara kullanma (%34.48) 3-4 yıldır sigara kullanma (%48.28) Günde ortalama 1-5 adet sigara tüketimi (%43.10) Bir paketten fazla sigara tüketimi (%18.97) Katılımcıların sigara kullanımlarında yaş, anne öğrenim durumu, ailede sigara kullanıma durumu ve kullanan kişiler değişkenleri arasında anlamlı farklılık
Akcan Kara vd. (2018) Aydın	Çalışan adolesanlarda sigara kullanım durumunu belirlemek	Nicel ve tanımlayıcı tipte 705 öğrenci (120 kadın, 585 erkek) Anket uygulaması	Sigara kullanma durumu (%52.5) Sigara içmeyi deneme (%67.5) İlk sigara deneme 12-15 yaş (%36.3)
Taştan (2019) Ankara	Lise öğrencilerinde algılanan sosyal destek düzeyi ile ebeveyn ergen ilişkisi niteliğinin sigara kullanımı üzerine etkisinin incelemek	Nicel ve tanımlayıcı ve karşılaştırmalı tipte 4074 öğrenci (2361 kadın, 1713 erkek) Anket uygulaması	Sigara kullanma durumu (%23.9) Günde 0-5 adet sigara içme (%47.4) 21 adet ve üzeri sigara içme (%10,4). Düzenli sigara kullanan (%51,4) Sigaraya başlama yaşı ortalaması 13 Öğrencilerin sigaraya başlaması %6,2'ü ailesinden biriyle; %61,8'i yakın arkadaşıyla; %27,3'ü ise tek başına

Sucaklı ve diğerlerinin (21) 2015 yılında yaptıkları çalışmada ise sigara deneme yaşı ortalama 12 yaş olarak belirlenirken, öğrencilerin %52.9'u günün ilk sigarasını uyandıktan sonraki ilk 5 dakikada içtiğini ifade etmiştir. Yine öğrencilerin %77.6'sı sigaranın kapalı yerlerde yasaklanmasının iyi olduğunu düşünmektedir. Uçar'ın (22) 218 kadının katılımıyla gerçekleştirdiği nicel ve tanımlayıcı tipteki çalışmasında boşanma nedeni olarak birinci sırada şiddet (%32.6), ikinci sırada şiddetli geçimsizlik (%69.3) ve üçüncü sırada ise ekonomik sorunlar (%36.2) yer almaktadır. Bunun yanı sıra Can ve Aksu'nun (23) nitel tipteki çalışmasında, 10 boşanmış kadın ile derinlemesine görüşmeler yapılmıştır. Araştırma sonucunda üç kadının kumar ve uyuşturucu bağımlılığı nedeniyle eşinden boşandığı, ikişer kadının ise aldatılma ve şiddetli geçimsizlik nedeniyle boşandıkları saptanmıştır. Kırıkkale'de eğitim gören ilköğretim 6,7 ve 8 sınıflar ile lise 9 ve 10. sınıflarda eğitim gören öğrencilerin katıldığı çalışmada sigara kullanım oranı %6.2 olarak bulunmuştur (24).

İzmir Balçova ilçesinde iki lisede eğitim gören 9 ve 10. sınıf öğrencilerinin katılımıyla, girişimsel tipte yapılan çalışmada, öğrencilerin %19.5'inin ilk sigara deneme yaşının 13 yaş ve altı olduğu görülmüştür. Öğrencilerin %50.6'sı sigara kullanırken, %22.8'i nargile kullanmaktadır. Günün ilk sigarasını uyandıktan sonra ilk 30 dakika içerisinde içen öğrenciler ise, sigara içen öğrencilerin %37.8'ini oluşturmaktadır (15). Evren ve diğerlerinin (25) çalışmasında İstanbul ilinde eğitim gören 10. sınıf öğrenciler katılmıştır. Çalışmada öğrencilerin %45.4'ünün yaşam boyu en az bir kez nargile kullanımını denediği; %24.4'ünün ise yaşam boyu en az bir kez sigara içmeyi denediği sonucu çıkmıştır. Ayrıca tütün kullanımının diğer tüm maddelerin kullanım riskini artırdığı görülmüştür. Benzer bir şekilde İzmir liselerinde eğitim gören 1986 lise öğrencisinin katıldığı çalışmada öğrencilerin %33.8'i sigara denediğini; %36'sı ise nargile denediğini ifade etmiştir. Son 30 günde en az bir kez sigara içenler ise

öğrencilerin %26.3'ünü oluşturmaktadır (26). Bismil ilçesinde 9, 10 ve 11. sınıfların katıldığı çalışmada ise sigara içme oranı %13.4 oranındadır (27). Ankara Eğitim Araştırma Hastanesi Aile Hekimliği polikliniğine başvuran ergenlerin katıldığı çalışma sonucunda ise katılımcıların %36.1'inin sigara içtiği ve sigara içenlerin %46.9'unun erkek olduğu tespit edilmiştir (28).

Ergen polikliniğine son 6 ayda gelen hastaların geriye dönük incelendiği retrospektif tipteki çalışma ergenlerin %32.4'ünün sigara kullandığı, %20.9'unun sigaraya arkadaş ortamında alıştığı ve tüm ergenler içinde ailede sigara kullanım oranının %70.9 olduğu görülmüştür. Yine sigara kullananlarda okul başarısı istatistiksel olarak düşük bulunmuştur (16). Akkuş'un (29) 1997 öğrencinin katıldığı çalışmasında da öğrencilerin %20.1'inin hemen her gün sigara içtiği sonucuna ulaşılmıştır. Amasya ilinde yapılan bir diğer çalışmada ise 14-18 yaş arası erkek öğrenciler evreni oluşturmuştur. Çalışmada öğrencilerin %48.3'ünün 3-4 yıldır sigara içtiği, %18.9'unun ise bir paketten fazla sigara tükettiği belirlenmiştir. Katılımcıların sigara kullanımlarında yaş, anne öğrenim durumu, ailede sigara kullanıma durumu ve kullanan kişiler değişkenleri arasında anlamlı farklılıklar görülmüştür (30). Akcan Kara ve diğerlerinin (31) Aydın ilinde bulunan bir Mesleki Eğitim Merkezi'nde eğitim gören 705 öğrencinin katılımıyla gerçekleştirdikleri çalışmada, öğrencilerin %67.5'inin sigara içmeyi denemediği, %52.5'inin sigara kullandığı görülmektedir. Öğrencilerin %36.3'ünün ilk sigara deneme yaşının 12-15 yaş aralığında olduğu görülmektedir. Taştan'ın (32) çalışmasında ise 4074 öğrencinin %23.9'unun sigara kullandığı, sigara kullananların %10.4'ünün günde 21 adet ve üzeri sayıda sigara içtiği belirlenmiştir. Sigara içen öğrencilerin %61.8'i yakın arkadaşıyla sigara başlarken, sigaraya başlama yaş ortalaması 13 olarak tespit edilmiştir.

Çalışmalar incelendiğinde beş çalışmada ergenlerin tütün ve tütün ürünlerini kullanma nedenlerine ilişkin bilgiler yer almaktadır. "Arkadaş", "aile", "merak" ile ilgili nedenler çalışmaların en az üçünde tütün ve tütün ürünlerini kullanma nedeni olarak gösterilmiştir (15;21;31;32). Ayrıca çalışmaların ikisinde "özentî" tütün ürünü kullanma nedeni olarak gösterilmiştir (15;32). "Zevk", "keyif verme" ve "eğlenmek" amaçlı tütün ürünü kullanımı da nedenler arasında yer almıştır (17;31;32). Tütün ürününün "yasak olması nedeniyle ilgisini çekme" ise bir çalışmada tütün ürünü kullanma nedeni olarak belirtilmiştir (21).

TARTIŞMA

Gençlik, gençliğin içindeki ergenlik dönemiyle birlikte bir toplumun en dinamik unsurudur. Toplumsal olarak algılanması en zor olan kesim de yine bu kesimdir. Bu grup aynı zamanda toplumun geleceğini ve enerjisini temsil etmektedir (33). Dolayısıyla gençliğin ilk adımı olan ergenlik döneminde bağımlılık yapıcı ürünleri kullanma gibi riskli davranışlara yönelimin önlenmesi gerekmektedir. Bu çalışmada Türkiye'de MPOWER politikası sonrası ergenlerin tütün ürünleri kullanma durumları ile ilgili araştırmalar sistematik olarak değerlendirilmiş ve çıkarımlar yapılmıştır.

Ergenlik dönemi, birtakım özelliklerin kazanıldığı, gencin yaşamına yeni tecrübelerin girdiği ve bazı deneyimlerinde aşırıya gidilebildiği bir dönemdir. Özellikle bu dönemde edinilen bir takım riskli davranışların sonuçları erişkin dönemi de etkileyebilmektedir (19). Bu riskli davranışlardan biri olan tütün kullanımı bağımlılık yapan başka maddelere de geçişin ilk adımıdır. Bundan dolayı, tütün kullanımının önlenmesi aynı zamanda diğer bağımlılık yapıcı maddelere geçişi de engellemiş olacaktır (34). Öyle ki Şaşmaz ve diğerlerinin (35) Mersin

ilinde eğitim gören 4143 öğrencinin katılımıyla gerçekleştirdikleri çalışmada, alkol denemeyi etkileyen risk faktörleri arasında sınıf derecesinin artmasından sonraki en önemli risk öğrencinin sigara ya da illegal madde denemek olduğu görülmektedir. Diyarbakır'da yapılan çalışmada da alkol ve uyuşturucu kullanımı sigara alışkanlığını etkileyen diğer önemli faktörlerdir. Sigara içme prevalansı aynı anda alkol kullanan öğrencilerde %57.2, alkolsüz kullanıcılar arasında ise % 12.1'dir (36). Bu durum bağımlılık yapıcı madde kullanımında herhangi bir bağımlılık yapıcı ürünün diğerinin kullanımında etkili olduğunu göstermektedir.

İncelenen çalışmaların beşinde sigaraya başlama ya da deneme yaşı 10-15 yaş aralığındadır (17;15;21;31;32). Erzurum ilinde bulunan 11 okulda eğitim gören öğrencilerin katıldığı çalışmada; araştırmaya katılan 12-13 yaş grubundaki öğrencilerin %30.8 iken 19-20 yaşında bu oran %80.9'a yükselmektedir (37). Sigara içmeye başlama yaşı bakımından önemli bir değişiklik olmamakla birlikte, 15 yaşından önce sigara içmeye başlayanların yüzdesi 2008 yılındaki %19,6 değerinden 2012 yılında %16,1 değerine düşmüştür (11). Amerikan Kanseri Topluluğu tarafından hazırlanan Tütün Atlası'na göre de Türkiye'de 10-14 yaş aralığında erkek ergenlerde tütün kullanımı %3.7 iken; 10-14 yaş aralığında kadın ergenlerde tütün kullanımı %1.82'dir (38). Ayrıca DSÖ'nün 2015 verilerinde Türkiye 13-15 yaş gençlerde sigara kullanım sıklığı her iki cinsiyet ortalaması %10.4 iken; 2017 verilerinde 13-15 yaş aralığındaki gençlerde sigara kullanım sıklığı her iki cinsiyet ortalaması %17.9'dur (39;40).

Baykan ve Naçar'ın (41) çalışmasında sigara içen ve içmeyen tıp fakültesi öğrencilerinin %79,0'ı "Tütün Ürünlerinin Zararlarının Önlenmesi ve Kontrolü Hakkında Kanun"un kısmen uygulanabildiğini düşünmektedir. %60,5'i sigara kullanımının bu yasa ile azaldığını belirtirken, yasa ile birlikte sigara içen 46 öğrencinin %28,3'ü sigara kullanımlarının azaldığını ifade etmişlerdir. Öyle ki literatür taraması sonucunda elde edilen bilgiler doğrultusunda ergenlerde tütün ürünleri tüketiminin halen oldukça düşündürücü bir seviyede olduğu görülebilir. Bu bağlamda ergenlerde tütün ürünleri tüketiminin azalmasına yönelik hedeflenen düzeye henüz ulaşamadığını ifade edilebilir.

Afyonkarahisar Sağlık Bilimleri Üniversitesi Tıp Fakültesi öğrencilerinin katılımıyla sigara içmeyi deneyen fakat devam etmeyen 61 öğrenci ve sigara içen 89 öğrenci, başlama nedeni olarak ilk üç sırada sırasıyla yakın arkadaş etkisi, merak ve stres belirtilmektedir (42). Gazi Üniversitesi Tıp Fakültesi öğrencilerinin katıldığı sigarayla ilgili yapılan çalışmada; sigara içenlere sigaraya başlama nedenleri sorulduğunda; ilk sırayı arkadaş etkisi alırken, bunu özentisi ve merak takip etmektedir (43). Atatürk Üniversitesi'nde okumakta olan farklı fakültelerdeki öğrencilerin katıldığı çalışmada sigara içenlerin sigara içme nedenleri arkadaş çevresi, stres ve merak olarak sıralanmaktadır (44). Ailede kendisinden başka sigara içen birisinin olması durumunda risk 2 kat iken, sigara içen yakın bir arkadaşın olması durumunda bu risk 13 kat artmaktadır. Ayrıca sigaraya başlama nedenleri arasında ilk sırada arkadaş çevresi yer almaktadır (37). Dolayısıyla geçmişten günümüze ergenlerin, ergenlik dönemlerinde tütün kullanımında en çok arkadaşlarından etkilendikleri ifade edilebilir.

SONUÇ

MPOWER politikalarının genel olarak etkili olduğu, ancak özellikle ergenlerin tütün ürünleri kullanımına başlamada yeterli düzeyde bir etki göstermediği söylenebilir. Bireylerin diğer bağımlılık yapıcı ürünlere nazaran daha kolay erişim sağladığı tütün ürünlerinin

kullanımını önlemek için bu ürünlerin zararları konusunda toplumu bilinçlendirmeye yönelik uygulamaların artırılması fayda sağlayacaktır. Bu nedenle tütün ürünlerinin zararları ile ilgili yapılan kampanyalar, farkındalık eğitimleri artırılmalıdır. Özellikle kurumlar arası iş birliği ile bu faaliyetler desteklenmelidir. Tütün ürünleri ile ilgili faaliyetlerde bulunan ve faaliyetlerinin etkili olduğu belirlenen okullar ödüllendirilmelidir. Halen oldukça erken bir yaş döneminde bireylerin bağımlılık yapıcı, zararlı bir ürün grubuna başladığı; MPOWER politikaları çerçevesinde ergenlere yönelik daha etkili uygulamalar geliştirilmesi gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Özellikle ilkokuldan itibaren tütün ürünleri başta olmak üzere bağımlılık yapıcı maddelerin zararlarına yönelik düzenli eğitimler verilmesi; eğitimlerin etkinliğinin de denetlenmesi önerilebilir. Ayrıca tütün kullanımını bırakmak isteyen ergenler aile, öğretmen ve aile hekimi iş birliği ile desteklenebilir. Özellikle ergenlik çağına çocuğu olan ailelerin çocuklarının arkadaşlarını tanımaları ve çocuklarıyla etkili iletişim kurmaları önerilebilir. Ergenlik döneminin başta tütün ürünleri olmak üzere bağımlılık yapan diğer maddeleri deneme dönemi olması itibarıyla, araştırmacılara ergenlerin bağımlılık nedenlerini irdeleyen nitel araştırmalar yapmaları öneri olarak sunulabilir.

KAYNAKLAR

1. Sağlık Bakanlığı. Tütün bağımlılığı ile mücadele el kitabı (hekimler için), Ankara: Anıl Matbaacılık, 2010.
2. Sağlık Bakanlığı. Tütün kontrolü strateji belgesi ve eylem planı 2018-2023. <https://hsgm.saglik.gov.tr/tr/bagimliliklamucadele-haberler/2018-2023-C3%BCt%C3%BCn-kontrol%C3%BC-strateji-belgesi-ve-eylem-plan%C4%B1.html>, (10 Şubat 2020'de ulaşıldı).
3. Bilir N. Türkiye tütün kontrolünde dünyanın neresinde?. Türk Toraks Dergisi 2009; 10: 31-34.
4. Gültekin Karakaş D. Türkiye tütün sektöründe piyasa-yönelimli dönüşüm. Türk Toraks Dergisi 2014; 15: 71-91.
5. Resmi Gazete.4207 sayılı Tütün ürünlerinin zararlarının önlenmesi ve kontrolü hakkında kanun. 22829. 1996
6. Yardım N, Çetin Çoban S, Vardar C. Sağlık durumu Mollahaliloğlu, et al. (editör) Türkiye'de Sağlığa Bakış 2007, Ankara: Bölük Ofset Matbaacılık, 2007.
7. World Health Organization. Küresel Tütün Salgını Raporu MPOWER paketi, Cenevre 2008.
8. Mpower: tütün salgınına kontrol etmeye yönelik politika paketi. http://saglikenstitusu.org.tr/Images/Filemanager/mpower_dso.pdf, (20 Şubat 2020'de ulaşıldı).
9. Resmi Gazete. Ulusal tütün kontrol programı hakkında başbakanlık genelgesi. 26312. 2006.
10. Resmi Gazete. Tütün mamullerinin zararlarının önlenmesine dair kanunda değişiklik yapılması hakkında kanun. 26761.2008
11. Türkiye Halk Sağlığı Kurumu. Küresel Yetişkin Tütün Araştırması Türkiye 2012. Sağlık Bakanlığı Yayın No: 948, Ankara: Anıl Matbaa, 2014.
12. Karaçam Z. Sistematiik derleme metodolojisi: sistematiik derleme hazırlamak için bir rehber. Dokuz Eylül Üniversitesi Hemşirelik Fakültesi Elektronik Dergisi 2013; 6 (1): 26-33.
13. Higgins JPT, Green S. Cochrane handbook for systematic reviews of interventions. The Cochrane Collaboration 2008.
14. Ata B, Urman B. Sistematiik derlemelerin kritik analizi. Türk Jinekoloji ve Obstetrik Derneği Dergisi 2008; 5(4): 233-240.
15. Bilgiç N. Lise öğrencileri üzerinde sigara konusunda yürütülecek olan akran eğitiminin sigara kullanma davranışı üzerindeki etkinliğinin değerlendirilmesi. Doktora Tezi, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, 2013.
16. Haspolat YK, Müsemma Karabel M, Karabel D, et al. Ergen polikliniğine başvuran olguların sosyodemografik özelliklerinin değerlendirilmesi. Dicle Tıp Dergisi 2016; 43 (1): 62-66.
17. Ünsal A, Sezgin S. Erzurum ili ilköğretim okulu öğrencilerinin sigara kullanma durumları. Türk Toraks Dergisi 2009; 10: 75-81.

18. Toros F, Özge C, Bayramkaya E. Ergenlerde gözlük takma ile özgüven ve sigara kullanımı arasında ilişki var mı? Yeni Symposium 2009; 47(1): 91-97.
19. Eneçcan FN, Şahin EM, Erdal M, et al. Edirne şehir merkezindeki lise öğrencilerinde riskli sağlık davranışlarının değerlendirilmesi. TAF Preventive Medicine Bulletin 2011; 10(6): 687-700.
20. Arslan HN, Terzi Ö, Dabak Ş, Pekşen Y. Samsun il merkezindeki lise öğrencilerinde sigara, alkol ve madde kullanımı. Erciyes Medical Journal 2012; 34(2): 79-84.
21. Sucaklı MH, Ketten HS, Çelik M, et al. Yetiştirme yurdunda kalan çocuk ve ergenlerde sigara, alkol ve madde kullanımı. Konuralp Tıp Dergisi 2015; 7(1): 23-27.
22. Uçar O. İzmir aile mahkemelerinde boşanma davası görülen kadınların eş şiddetine maruz kalma durumu. Yüksek lisans tezi, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Aile Eğitimi ve Danışmanlığı Anabilim Dalı Aile Eğitimi ve Danışmanlığı Bölümü, 2011.
23. Can Y, Aksu NB. Boşanma sürecinde ve sonrasında kadın. Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi 2016; 15(58): 888-902.
24. Hızıl Bulbul S, Güçlü M, Dibek Mısırlıoğlu E. Kırıkkale il merkezi ilköğretim ve lise öğrencilerinde sigara ve alkol alışkanlıkları ve etkileyen faktörler. Türkiye Çocuk Hastalıkları Dergisi 2013; 4: 168-172.
25. Evren C, Ogel K, Ciftci Demirci A, et al. Prevalence of lifetime tobacco, alcohol and drug use among 10th grade students in Istanbul. Klinik Psikofarmakoloji Bülteni 2014; 24(3): 201-210.
26. Çavdar S, Çetinkaya Sümer E, Eliaçık K, et al. İzmir'de liseye devam eden ergenlerin sağlık davranışları. Türk Pediatri Araştırmaları 2016; 51: 22-34.
27. Karataş H, Kandemir H, Basmacı Kandemir S, Akın R. Lise öğrencilerinde riskli madde kullanımının incelenmesi. Harran Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi 2015; 13(1): 23-31.
28. Fidancı İ, Arslan İ, Fidancı İ, et al. Association of physical activity and smoking status with mood and anxiety in adolescents. Ankara Medical Journal 2016; 16(1): 1-12.
29. Akkuş D, Karaca A, Konuk Şener D, Ankaralı H. Lise öğrencileri arasında sigara, alkol kullanım sıklığı ve etkileyen faktörler. Anadolu Kliniği 2017; 22(1): 36-45.
30. Özlü K, Kırbaş Ş, Akça F, et al. Adölesanların sigara içme alışkanlık düzeyleri ve bunu etkileyen faktörlerin bazı değişkenlere göre incelenmesi. Kilis 7 Aralık Üniversitesi Beden Eğitimi ve Spor Bilimleri Dergisi 2017; 1(1): 21-32.
31. Akcan Kara F, Adana F, Türköl Z. Çalışan adölesanlarda sigara kullanım durumu. Hemşirelik Bilimi Dergisi 2018; 1(1): 01-04.
32. Taştan G. Lise öğrencilerinde algılanan sosyal destek düzeyi ile ebeveyn ergen ilişkisi niteliğinin sigara kullanımı üzerine etkisi. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sağlık Bilimleri Enstitüsü, 2019.
33. Şen M. Türkiye'de ergen profili. Aile ve Toplum 2011; 7(27): 89-102.
34. Ekerbiçer HÇ, Berberoğlu U, İnci MB. Dumansız bir çevre mücadelesi: dünden bugüne. Sakarya Tıp Dergisi 2018; 8(3): 470-474.
35. Şaşmaz T, Buğdaycı R, Toros F, et al. Ergenlerde alkol içme prevalansı ve olası risk faktörleri: okul tabanlı, kesitsel bir çalışma. TSK Koruyucu Hekimlik Bülteni 2006; 5: 94-104.
36. Palancı Y, Saka G, Tanrıkulu AÇ, Acemoğlu H. Cigarette use frequency and the affecting factors in primary and highschool students in Diyarbakır. Tüberküloz ve Toraks Dergisi 2009; 57(2): 136-144.
37. Güraksın A, Ezmeci T, İnandı T, et al. Erzurum il merkezinde ortaokul ve lise öğrencilerinde sigara içme alışkanlığı. Atatürk Üniversitesi Tıp Fakültesi Dergisi 1998; 30: 89-93.
38. The Tobacco Atlas. <https://tobaccoatlas.org/country/turkey/> (20 Şubat 2020'de ulaşıldı).
39. World Health Organization. Prevalence-Most Recent Youth Survey Data by Country. <http://apps.who.int/gho/data/node.main.TOB1257?lang=en> (21 Şubat 2020'de ulaşıldı).
40. World Health Organization. Country Statistics. <https://www.who.int/countries/tur/en/> (18 Şubat 2020'de ulaşıldı).
41. Baykan Z, Naçar M. Tıp fakültesi öğrencilerinin sigara kullanımı ve tütün kanununa ilişkin görüşleri. Dicle Tıp Dergisi 2014; 41(3): 483-490.
42. Çilekar Ş, Dumanlı A, Öz G, Günay E. Hastanemizde tıp fakültesi öğrencilerinin tütün kullanma durumları. Bozok Tıp Dergisi 2019; 9(4): 22-26.
43. İlhan F, Aksakal FN, İlhan MN, Aygün R. Gazi Üniversitesi Tıp Fakültesi öğrencilerinin sigara içme durumu. TSK Koruyucu Hekimlik Bülteni 2005; 4 (4): 188-198.
44. Yeşilyurt S, Altikat S. Gençlerdeki sigara kullanma davranışının nedenleri üzerine bir araştırma. Dumlupınar Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi 2003; 5: 15-27.